

УДК 159.922.6

Ю. М. Візнюк
здобувач кафедри педагогічної та вікової психології
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ НАБУТТЯ ІДЕНТИЧНОСТІ У ПРОЦЕСІ САМОПРИЙНЯТТЯ ПІДЛІТКІВ

Постановка проблеми. Крізь призму ускладнених реалій функціонування нашого соціуму, якому властиві численні трансформаційні особливості та дисгармонії, одним з визначальних психологічних механізмів, що обирається особистістю для власного самоствердження, доволі часто виступає набуття соціальної ідентичності як спроби, успіху і невдачі упродовж перманентного й різновекторного процесу самоототожнення. Встановлення структурно-функціональних залежностей, а також збігів/розбіжностей самоприйняття й ідентичності особистості висувається в коло найактуальніших завдань для сучасної психологічної практики й теорії. Окреслена проблематика розглядається нами в широкому ракурсі особистісної психогенези, насамперед, з урахуванням специфіки становлення самосвідомості як поєднання біогенних, соціогенних і психогенних факторів. Урахування такого детермінаційного тла дозволяє висвітлити і роль адекватності самооцінки, і значення модальностей образу Я, і рівень гармонійності Я-концепції, і міру позитивності самоакцептації, тобто презентує уявлення про процесуальність творення і функціонування всіх рівнів особистісної самості [1; 2; 4]. Звичайно, базовим сутнісно-діяльним пунктом афективного, когнітивного й регулятивного ставлення людини до самої себе є узгодження між «Я-реальним» і «Я-ідеальним», а також самооцінка результатів своєї діяльності, що дозволяє набутти на підставі цього усвідомленого ідентифікаційного процесу таких психоструктурних компонентів, як самоповага, аксіологічне ставлення до себе, самоприйняття тощо. Зазначимо, що емоційні переживання людини з приводу власного Я зазвичай набувають усвідомлених ознак та разом з когнітивним самосприйманням і самоприйняттям висуваються у ранг найвагоміших ознак сформованості ідентичності людини. Саморегуляція, самоконтроль, самодисципліна та інші кількісно-якісні новоутворення у самосвідомості людини сприяють як активізації її просоціальної адаптивності, так і забезпечують успішність ідентифікаційних тактик і стратегій. Самопослідовність, самовпевненість, самоприйняття оптимізують спроможність особистості до побудови багатого внутрішнього світу і покращують здатність до самопритосовування, а отже – й самоототожнення. Особистісна рефлексія як складний соціально-перцептивний механізм також набувається упродовж життєвого шляху і базується

на необхідності залучення в ідентифікаційних процесах умінь і навичок до самоосмислення, саморозуміння, самофутурування, само-рефлексії і, зрештою, до самоприйняття.

Мета статті – розкрити психологічні особливості структури і функціонування ідентичності у процесі самоприйняття підлітків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття «ідентичність» використовується досить часто, однак у трактуванні його змістового наповнення зустрічаються деякі відмінності. «Словник практичного психолога» містить таке визначення ідентичності: «<...> відчуття самототожності, власної істинності, повноцінності, причетності до світу та інших людей. Відчуття набуття, адекватності і стабільного володіння особистістю власним Я незалежно від змін останнього і ситуації; здатність особистості до повноцінного розв'язання задач, що постають перед нею на кожному етапі розвитку» [3, 186]. Загалом, ідентичність тлумачиться досить широко, а ключовою суттю обирається визнання того, що це – безпосереднє переживання суб'єктом певного ступеня тотожності з об'єктом, тобто це якась тотожність, деяка рівнозначність, висока подібність предметів, понять і явищ [4; 8; 9].

Виклад основного матеріалу. Згідно з поглядами Ю. Габермаса, Я-ідентичність простіша із співмірної сукупності особистісної та соціальної ідентичностей, тобто, по суті їй притаманна двовимірність, в якій якраз і реалізується балансує Я-ідентичність (так звана концепція балансу ідентичності). Якщо у вертикальному вимірі (особистісна ідентичність) фіксується взаємопов'язаність фактів життєвої історії людини, то у горизонтальному вимірі (соціальна ідентичність) забезпечується можливість виконувати різноманітні вимоги й запити всіх рольових систем, до яких належить особистість як член певної цивілізаційної спільноти. Отож, саме Я-ідентичність постає в балансі між особистісною і соціальною ідентичністю, а виникнення, розбудова і підтримка цього хисткого балансу відбувається завдяки активізації різних технік взаємодії, серед яких визначальна роль належить мові, міжособистісній комунікації. Власна ідентичність прояснюється і проявляється як прагнення відповідати певним нормативним очікуванням партнера по спілкуванню. Однак, на думку вченого, «ніяка людина не може розпоряджатися своєю ідентичністю так, ніби вона була її власністю» [6, с. 38].

Цікавими й корисними для висвітлення окресленої проблематики є наукові погляди представників когнітивного підходу Г. Теджфела (теорія соціальної ідентичності) і Дж. Тернера (теорія самокатегоризації), які наголошують на соціальних аспектах поведінки людини у спільноті, відзначаючи, зокрема, важливу роль у формуванні уявлень про світ і себе в ньому крізь призму існуючих очікувань, настановлень, стереотипів та ідей. Феномен ідентичності розглядається у вигляді когнітивної системи, яка виступає регулятором людської поведінки у відповідних умовах. Система містить дві підсистеми, які позначаються як особистісна і соціальна ідентичності. Особистісна, щодо самовизначення індивіда, трактується як сукупність неповторних індивідуальних характеристик, зокрема фізичних, інтелектуальних, духовно-моральних рис і властивостей. Соціальна ідентичність містить тісне поєднання окремих ідентифікацій і є презентаційним визначенням особистістю себе через приналежність до різних соціальних категорій, зокрема раси, національності, статі, віросповідання тощо) [4; 9; 10].

У залежності від обставин і від того, який тип ідентичності актуалізується, людиною обираються відповідні форми поведінки, тобто проявляється єдиний біполярний континуум, полюсами якого є особистісна та соціальна ідентичності. Згідно з твердженнями Дж. Тернера, найважливішою стає самокатегоризація як когнітивне групування самого себе з деяким класом аналогічних об'єктів, завдяки чому й відбувається формування окремих розрізнених елементів ідентичності. Запропонований ученим трирівневий поділ самокатегоризації (самокатегоризація себе як людини, особистісна і групова самокатегоризація) засвідчив існування своєрідного функціонального антагонізму між вираженістю одного із вказаних рівнів, домінуючого в конкретному моменті. З погляду особистісної ідентичності суб'єкт не зауважує схожості між групами, а з погляду групової ідентичності – він не бачить індивідуальних характеристик окремих членів групи. Безперечно, соціальна категоризація застосовується людьми, насамперед, для впорядкування і систематизації власного аперцептивного і соціального досвіду та для ототожнювальної орієнтації у власному соціальному мікро- і макро-довкіллі [4; 10].

Слід зазначити, що у розумінні Г. Теджфела соціальна категоризація виступає своєрідним індикатором схильності кожної людини до здійснення задумів та самоздійснення. Бажання співвіднести себе самого із виділеними рівнями є реалізацією прагнення вписати себе в певну систему активної взаємодії та жаданої комунікації. Завдяки цьому якраз і відбувається процес соціальної ідентифікації людини як багатомірне ототожнення себе у варіанті сукупності всіх соціальних вимірів. Звичайно, соціальна

ідентифікація використовується людиною як потужний механізм власного самовизначення та інтерналізуються як на рівні емоційних маркерів, так і у вигляді когнітивного компоненту структурованої Я-концепції [9].

У дослідженні Г. Брейкуелл здійснено детальне вивчення специфіки співвідношення особистісної та соціальної ідентичності з урахуванням їхньої динаміки, зокрема, аналітичне осмислення змістово-структурної суті цього феномена проведено у біологічному, змістовному, ціннісному і часовому вимірах. На думку дослідниці, біологічний вимір є основною частиною ідентичності, однак з плином часу він втрачає домінантність, оскільки це лише підтвердження взаємодії біологічного організму з соціальним довкіллям. У змістовному вимірі містяться всі параметральні характеристики, якими людина послуговується з метою презентації та самоопису власного Я як унікальної особистості, тому цей вектор належить і до соціальної, і до особистісної ідентичності. Завдяки ціннісному виміру, який перебуває у невинному русі, відбувається позитивне або негативне оцінювання людиною базових змістовних елементів ідентичності, причому все це здійснюється завдяки порівнянню із системою соціальних норм і вартостей. Оцінюваність не є статичною і тому змінюється згідно з аксіологічними пріоритетами спільноти й довкілля. Щодо часового виміру, то він визначається змістовним і ціннісним параметрами ідентичності та позначається на всій структурно-організаційній сутності. Зазвичай генеза ідентичності перебігає у плані хроноскопичної організації Я в режимі суб'єктивного часу, так зазнає істотного впливу соціального досвіду людини. Причому одноманітність і збідненість соціального досвіду спрощує структуру ідентичності, однак диференційована ідентичність, сформована завдяки різноманітному досвіду, визнається зрілішою та успішнішою. Особистісна ідентичність є вторинною щодо соціальної, проте на різних вікових етапах становлення людини відіграє важливу роль, особливо в перехідних кризових моментах, коли подолати ідентифікаційно-соціалізаційні складнощі спроможні лише особистісно-ідентифікаційні переваги [7].

Співмірність особистісної та соціальної ідентичності розкрита також у дослідженні М. Яромовіч, в якому перша подається як певна субсистема знань про себе, що формуються із порівнянь власного Я з членами інгрупи та наповнене оригінальними і своєрідними рисами, а друга є набором специфічних рис, проте таких, які проявляються у процесі соціального порівняння представників інгрупи й аутгрупи. Здебільшого зауважується помітне переважання соціальної ідентичності, яке відбувається завдяки високому рівню відмінностей під час порівняльної зв'язки «Ми-Вони», а також прояви низького рівня відмінностей упродовж порівняння «Я-Ми». Стверджується і зворотність

цих процесів, зокрема, особистісна ідентичність переважає в людей, що мають високий рівень відмінностей на порівняльному рівні «Я-Ми» та досить низький рівень під час порівняння «Ми-Вони» [8].

Потужний концептуальний підхід засновника гуманістичного психоаналізу Е. Фромма містить положення, згідно з якими ідентичність розглядається як одна з базових універсальних потреб людини і зводиться до визнання того, що кожному з нас притаманне прагнення володіти соціальним статусом, тобто постулюється певний соціо-психо-біологічний принцип поведінки як джерела досягнення і реалізації власних найсильніших бажань. Трансформація ідентичності відбувається у контексті історіо- й соціогенези людства і конкретного суспільства, тому набуття ідентичності тісно пов'язане, насамперед, з появою індивідуалізації, з усвідомленням більшої політичної, економічної та духовної свободи, а також ототожнення себе як такого, що існує автономно від групи [5]. Такий підхід особливо актуальний у контексті нашого вивчення психологічних особливостей самоприйняття як основи набуття соціальної ідентичності депривованими підлітками, адже на цьому віковому етапі онтогенезу відбувається автономізація, сепарація дітей від батьків та референтних дорослих, пошук соціально цінних нових статусів, а також складне й неоднозначне вибудовування образу Я та Я-концепції.

У низці досліджень констатовано, що розвиток особистісного самоприйняття, особливо на етапі підлітковості, перебігає кризово і дискофортно та містить усі ознаки амбівалентності, дифузності й хаотичності [1; 2; 5]. Проблемність вікових змін, перехідний характер вікового періоду онтогенезу зумовлені як пубертатом, так і хибамі ідентифікації (наприклад, статеворольової або соціокультурної). По суті, зауважуємо своєрідне детермінаційне «переливання», коли вікові особливості зумовлюють власне психологічні аспекти становлення, і навпаки. Наслідком цього може бути типове для підлітковості ускладнення провідного виду діяльності, ненабуття базових психічних новоутворень, розлади сензитивності, загострення вікової кризи та інші симптоми, які загалом негативно впливають на становлення ідентичності. Блокування батьками й іншими дорослими такого базального підліткового новоутворення як почуття дорослості може постати ключовим фактором дихотомійності особистісного самоствердження, тому діти з метою віднайдення суб'єктивних глибоко унікальних ліній і моделей самоототожнення й саморозвитку можуть вдаватися до різноманітних психозахисних або агресивно-конфліктних поведінкових тактик і стратегій. Неготовність підлітків до жорстких соціалізаційних запитів і вимог соціуму, нездатність здійснити самостійний вибір і неспроможність взяти на себе відповідальність за власне Я, залежність

від оцінок інших справляють істотний вплив як на їхні ідентифікаційні зусилля, так і на розвиток всієї самосвідомості. Зумовлена закономірностями вікової психогенези потреба підлітків у самовизначенні та самоосмисленні за відсутності життєвого досвіду подолання негативних афективних і тривожних ситуацій може породжувати загострення нервово-психічного напруження зумовлювати те, що діти вдаються до деструктивних ідентифікаційних практик, зокрема в субкультурних групах або девіантних орієнтирах.

Сформоване позитивне самоприйняття, базуючись на адекватних просоціальних моделях самоусвідомлення, свідчить про успішність процесів ідентифікації людини. Завдяки цьому на рівні позитивного психоемоційного переживання та вираженого когнітивного осмислення появляється змога як для здійснення своїх основних намірів, так і для усталення певного тезаурусу ідентифікаційних зразків, ототожнення з якими створює відчуття задоволеної референтності. Натомість розбалансованість і несформованість особистісного самоприйняття лише підсилює негативну ідентифікаційну налаштованість як щодо інших людей, так і щодо себе. Отже, якраз самоприйняття формує інтегральну спрямованість на усвідомлення власного Я та визначає успішність набуття ідентичності, а також істотно детермінує пріоритети й перспективи особистісної психогенези.

В умовах різновидової депривації функціонування самосвідомості підлітків набуває своєї чітко вираженої специфіки та істотних ускладнень. Як відзначає Я. Гошовський, депривація як обмеження екзистенційно значущих потреб призводить до позбавлення людини можливості для задоволення психічних потреб достатньою мірою та протягом тривалого часу. Депривація зумовлює притлумлення функціональних параметрів особистості на всіх рівнях та породжує загальне ослаблення як психофізичних, так і соціально-психологічних потенціалів і можливостей. Деприваційний режим життєіснування дітей гальмує повноцінний особистісний розвиток та істотно ускладнює спроможність до самореалізації. Закладове (несімейне) виховання в дитячих будинках, школах-інтернатах та інших інституціях без батьків зумовлює блокаду базової потреби в афіляції як необхідності в приналежності, стимулює засвоєння неправильних сімейних, статевих, статусних і рольових ідентифікаційних моделей. Брак партнерської перцептивної сімейної комунікації посилює особистісне пригнічення суб'єктності, завчену безпорадність, гальмує активність і автономність підлітків. Деприваційні реалії істотно збіднюють структуру життєдіяльності депривованих підлітків, породжують неадекватний модус свідомості, несприятливо впливають на самосвідомість, зумовлюють коливання й перепади у формуванні самооцінки, образу Я, самоакцептації та

шкодять психічному здоров'ю. Накопичення різних видів депривації (соціальної, сімейної, материнської, комунікативної та ін.) спричиняє спрощення індивідуальної психоструктури підлітка, ускладнює набуття ним адекватних просоціальних ідентичностей [1; 2]. Звичайно, що депривовані підлітки нагально потребують психолого-педагогічного ревіталізаційного супроводу для вироблення навичок успішного позитивного самоприйняття та для набуття правильної особистісної ідентичності.

Висновки. На розвиток самоприйняття істотний вплив має підліткова криза, сутність якої зводиться, насамперед, до існування розбіжностей між загальноорганічним, статевим і соціальним дозріванням. Вивчення особливостей становлення самоприйняття у підлітків та специфіки набуття ними ідентичності має обов'язково враховувати цілу низку детермінант, адже когнітивні, афективні, мотиваційні та інші чинники відіграють важливе значення для успішності перебігу цих процесів.

Пубертат як домінанта психофізичного розвитку підлітка породжує численні проблеми у прийнятті власного Я та спонукає до застосування нонконформізму, що може ускладнювати не лише процеси міжособистісної взаємодії, але й негативно впливати на набуття ідентичності.

Самовпевненість, зверхність, самолюбство (як і невпевненість, тривожність, депресивність, надмірний альтруїзм тощо) призводять до суттєвих викривлень у побудові образу Я, гальмують процеси самоприйняття, а отже, і створення гармонійної та успішної Я-концепції. Особистісні дисфункції в дитини підліткового віку зумовлюють прогресування емоційно-оцінних розладів, коли власне Я «бачиться» очима інших – друзів, однолітків, випадкових людей. Очевидно, що виникає афективно-оцінний дисбаланс, прогресують механізми усамітнення як відображення прагнень до замкнутості і сенсорного відмежування, вибудовуються різноманітні комунікативні перепони, які ускладнюють семантично-регуляторні потенціали організму, створюють проблеми як для самоприйняття, так і для самоототожнення. Внаслідок надмірних психоемоційних навантажень як реакцій на вікову кризу самоприйняття підлітка може формуватися хаотично і ситуативно, а у випадках додаткової негативної дії з боку деприваційних чинників – навіть перерости у самозаперечення власного Я і загальне самонеприйняття. В умовах різновидової депривації цілком можливими стають навіть хибні стеворольові орієнтації як наслідок відсутності сімейної взаємодії та браку моделей для просоціальної ідентифікації.

До покращання якості особистісного самоприйняття та нейтралізації ймовірних неадекватних ідентифікаційних практик призведуть ревіталізаційні технології, що передбачають актуалізацію механізмів амплі-

фікації як самопідсилення та моделювання недеприваційних оптимістичних ліній особистісного розвитку.

Література

1. Гошовський Я. Основні типологічні параметри феномену психічної депривації / Д. Гошовська, Я. Гошовський // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. – Випуск 1. – 2016. – С. 218-228.
2. Гошовський Я. Феноменологія інституційної депривації: ревіталізаційні аспекти / Я. Гошовський // Психологічні перспективи. – Вип. 26. – Луцьк: Вежа-Друк, 2014. – С. 99-111.
3. Словарь практического психолога / сост. С. Ю. Головин. – Минск: Харвест, 1998. – 800 с.
4. Социальная идентичность, самокатегоризация и группа / Дж. Тернер, Р. Оикс, А. Хэслэм, В. Дэвид // Иностранная психология. – 1994. – Т. 2. – № 2 (4). – С. 8-12.
5. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм; пер. Э. М. Телятникова. – М.: ООО Изд-во АСТ-ЛТД, 1998. – 670 с.
6. Хабермас Ю. Понятие индивидуальности / Ю. Хабермас // Вопросы философии. – 1989. – № 2. – С. 35-40.
7. Breakwell G. M. Integration, paradigms, methodological implication / G. M. Breakwell, D. V. Center // Empirical approaches to social representation. – Oxford, 1993. – P. 180-201.
8. Jaromowic M. Self-We-Others Schemata and Social Identifications / M. Jaromowic // Social Identity: International perspective / [ed. by S. Worchel, J. F. Morales, D. Paez, J. Deschamps]. – Sage Publications, 1998. – P. 44-52.
9. Tajfel H. The social identity theory of intergroup behavior / H. Tajfel, J. C. Turner // Psychology of intergroup relations / [ed. by S. Worchel, W. G. Austin]. – Chicago: Nelson-Hall, 1986. – P. 7-24.
10. Turner J. C. Social categorization and the self-concept: A social cognitive theory of group behavior / J. C. Turner // Advances in group process: Theory and research. – V. 2 – Greenwich, CT: JAI Press, 1985. – P. 77-122.

Анотація

Візнюк Ю. М. Структурно-функціональні особливості набуття ідентичності у процесі самоприйняття підлітків. – Стаття.

У статті розглядаються змістові, структурні і функціональні особливості самоприйняття та ідентичності людини. Розкрито основні теоретичні підходи до проблеми становлення самоприйняття та набуття ідентичності особистістю. Проаналізовано специфіку становлення самоакцептації у дітей підліткового віку, які виховуються в умовах депривації, що здійснює негативний вплив на процеси їхньої ідентифікації. Констатовано, що сімейна депривація, перебування у школі-інтернаті знижують можливість підлітка для успішного набуття адекватного образу Я, гармонійної Я-концепції та позитивного самоприйняття. Запропоновано генетично-психологічні ревіталізаційні підходи щодо покращення процесів самоприйняття й самоототожнення.

Ключові слова: особистість, самосвідомість, самоприйняття, ідентифікація, ідентичність, депривація, підлітки, ревіталізація.

Аннотация

Визнюк Ю. Н. Структурно-функциональные особенности приобретения идентичности в процессе самопринятия подростков. – Статья.

В статье рассматриваются содержательные, структурные и функциональные особенности самопринятия и идентичности человека. Раскрыты основные теоретические подходы к проблеме становления самопринятия и приобретения идентичности личностью. Проанализирована специфика становления самоакцептации у детей подросткового возраста, воспитывающихся в условиях депривации, что осуществляет негативное влияние на процессы их идентификации. Констатируется, что семейная депривация, пребывание в школе-интернате снижают возможность подростка для успешного приобретения адекватного образа Я, гармоничной Я-концепции и позитивного самопринятия. Предложены генетически-психологические ревитализационные подходы относительно улучшения процессов самопринятия и самоотождествления.

Ключевые слова: личность, самосознание, самопринятие, идентификация, идентичность, депривация, подростки, ревитализация.

Summary

Vizniuk Yu. M. Structural and functional features of acquisition of identity in the process of acceptance teenagers itself. – Article.

In the article examined to maintenance, structural and functional features of selfacceptance a man itself and receipt by her identities. Basic theoretical approaches are exposed to the problem of becoming of acceptance of itself and acquisition of identity by personality. The specific of becoming of acceptance is analysed for the children of teens, which are brought up in the conditions of deprivation, that carries out negative influence on the processes of their authentication. It is established, that domestic deprivation, stays in school-boarding-school reduce possibility of teenager for successful acquisition of adequate self-image, harmonious self-conception and positive acceptance itself. Genetic and psychological reвитализаційні approaches are offered in relation to the improvement of processes of acceptance of itself and equation.

Key words: personality, consciousness, acceptance of itself, authentication, identity, deprivation, teenagers, revitalisation.